

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

Передис слово

“Красо України, Подолля”, — так писала про цей край Леся Українка. Села, що потопають у зелені садів, розташовані, здебільшого, на мальовничих схилах річкових долин.

Поділля — історико-етнографічна область України. Вона займає землі Пониззя — межиріччя Південного Бугу й Дністра. В межах Тернопільської області виділяється Західне Поділля й частина Волині. Остання займає її лише північну частину, до верхів'я рік Горинь та Іква. Тернопільська частина Волині визначається переважанням дерев'яного будівництва, лише частковим використанням глини і соломи; плануванням у хатах (житлове приміщення-стіни-комора); виділенням у житлі ванькира; появою в інтер'єрі столів замість скринь, що є типовим для Поділля. Західніше ріки Коропець знаходиться Опілля (Бережанський, Монастириський, Підгаєцький райони), яке має традиційне будівництво, подібне до подільського. Для опільської хати, наприклад, характерними є підвалини під стінами; переважання у заповненні стін дерев'яного каркасу плетіння довгими вальками, а в планувальній структурі — наявність кухні (пекарні).

Термін “Поділля” вперше згадується в Литовському літописі 1362 року. До поширення цього терміну побутувала назва “Пониззя”, яка вперше зустрічається у 1226 році. Пониззя і Поділля називають однаковим географічним поняттям, що означає відношення даної території до Карпатських гір. Поділля часто зустрічається в документах і літературі. Наприклад, Богдан Хмельницький у промові на Чигиринський раді старшин у 1657 році згадує, що йому вдалося визволити з-під ярма шляхетського Волинь, Покуття, Поділля і Полісся.

Поділля у IX ст. заселяли слов'янські племена тиверців і уличів, землі яких у першій половині X ст. було приєднано до Київського князівства. У 60-х рр. XIV ст., внаслідок занепаду Галицько-Волинського князівства, Поділлям заволоділа феодальна Литва.

У 1434 році шляхетська Польща загарбала Західне Поділля, а після Люблінської унії 1569 року — Східне Поділля. В результаті першого поділу Польщі (1772 р.) частина Західного Поділля увійшла до Австрії. Східне Поділля після другого поділу Польщі (1793 р.) разом з Правобережною Україною було приєднано до Росії.

Згідно з Генеральним планом побудови експозиції в Музеї народної архітектури та побуту у Львові передбачено створити сектор “Західне Поділля”. На жаль, з різних причин у цьому секторі відтворені тільки церква із с. Соколів Бучацького району і дзвіниця з м. Монастириська.

Створення експозиції в музеї вимагає детальних досліджень, щоб відібрати до музею найдавніші, типові й цікаві в мистецькому відношенні пам'ятки народної архітектури. Вже в перші роки існування музею було закуплено дерев'яну хату, а після довгих дискусій її закупівлю і перевезення, на щастя, зупинили, адже будівлі з дерева на Західному Поділлі — явище рідкісне. Пізніше це було підтверджено дослідженнями.

Західне Поділля — це регіон, де традиційні будівлі зводилися з глини (“болота”) і соломи. Дерево ж використовували для каркаса, вікон і дверей. Технологія їх спорудження у цьому краї упродовж століть залишалась майже незмінною, бо була досить простою, тобто найоптимальнішою в тих умовах, оскільки базувалася на місцевих матеріалах. І для її реалізації було достатньо зусиль однієї чи декількох родин.

Зібрані на Тернопільщині матеріали розкрили багатство конструктивних технологій спорудження будівель з глини та соломи із застосуванням тільки дерев'яних деталей. Для їх будівництва тут використовують горизонтальне і вертикальне заплітання стін хмизом, заплітання кілля в каркасі довгими вальками, заповнення простору в каркасі короткими вальками (“галамуцами”, “глев-ками”, “балабухами”), викладання стін масою замішаної глини (“болота”) з м'ятою соломою. В останньому випадку з дерева роблять тільки вікна, двері та каркас даху.

Традиційна подільська хата зовні й всередині оброблена глиною, змішаною з полововою або січкою, обов'язково побілена. Тому вона

світиться білизною стін і золотом солом'яної стріхи. Цікавим є художнє завершення будівель: влаштування пілястрів, кольорова обробка площин стін, гранкування (за допомогою березового вінника по вологій стіні, в результаті чого створюється своєрідний декор).

Традиційне подільське будівництво, згідно з дослідженнями, має свій панівний тип, для якого характерні два житлові приміщення, розділені сіньми. Одне приміщення — хата — використовується як кухня, друге — світлиця.

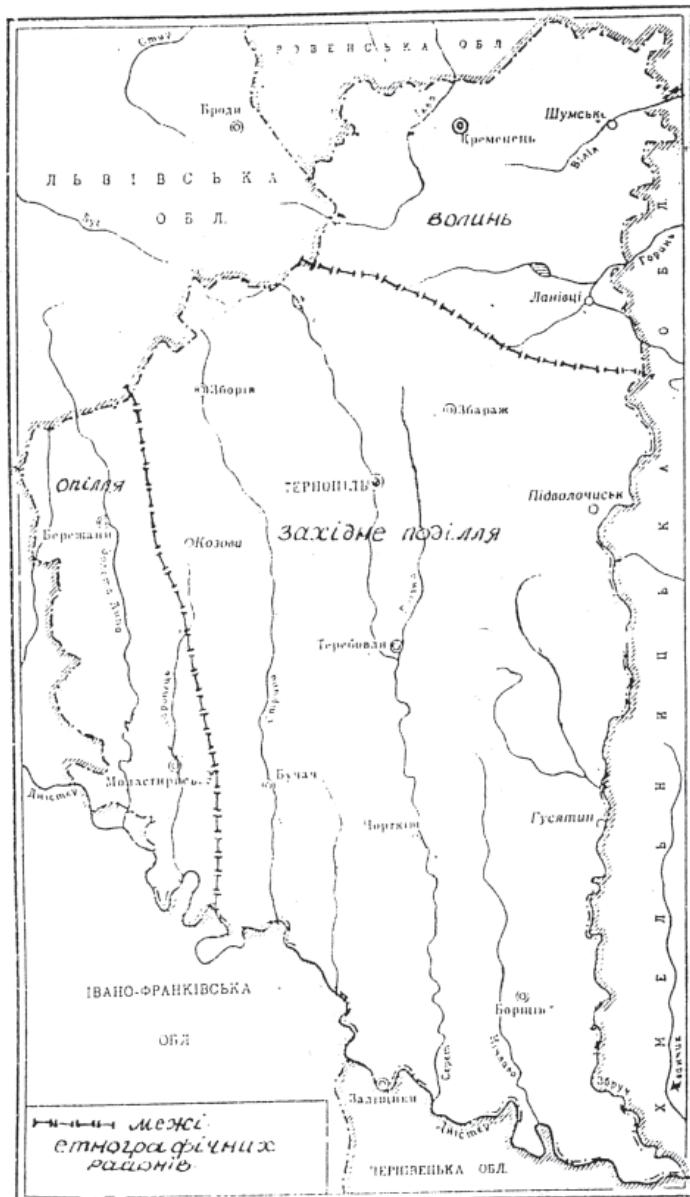
У даній книзі ми пропонуємо своєрідний каталог хат господарських будівель, садіб, фрагментів огорож, які автор дослідив разом із працівниками Музею народної архітектури та побуту у Львові. Для кращого розуміння матеріалу додаються розділи з малюнками, схемами: «Будівельна техніка», «Інтер'єр і зразки традиційних печей в сільських хатах».

У розділі «Будівельна техніка» читач побачить реконструкцію трипільського житла IV-III тис. до н. е., каркас хати а народними назвами його деталей. На схемі подається план типової західноподільської хати, конструкція стіни, виплетеної довгими вальками по кіллях каркаса зверху вниз, піч, відвід диму в стіні і горн на стелі.

На малюнку, що на наступній сторінці, цікавим є виготовлення стелі зі стрижульців (кілля), обвінених вальками, що вкладаються в пази поперечних (допоміжних) сволоків, які утримують стелю.

У розділі «Інтер'єр і зразки традиційних печей в сільських хатах» подається плав і переріз хати в с. Глибочок Борщівського району, фрагмент інтер'єру хати в с. Блищанка Заліщицького району. Важливe значення мають форми опалювальних систем у житлі Поділля, які зафіксував перед Другою світовою війною польський етнограф Й. Гасек.

Загалом вважаємо, що матеріали про традиційне житлово-господарське будівництво Західного Поділля, запропоновані нами, будуть цікавими та цінними для всіх читачів, які прагнуть ширше пізнати культурне надбання нашого народу, його окремих регіонів.

Тернопільщина. Західне Поділля

I. Традиційне житлово-господарське будівництво

Для Поділля в минулому було характерне каркасно-глиnobитне будівництво. Відомий український письменник Павло Загребельний про давні хати України у романі “Левине серце” писав, що вони “... вічне нагадування про минуле, про глиняно-солом’яну цивілізацію українського народу, про безмір і смуток часів, крізь товщу яких наші предки мали пробиватися з таким убогим і примітивним набутком, що нині тільки дивується їхній мужності, зухвалості, витривалості й невичерпній винахідливості...”

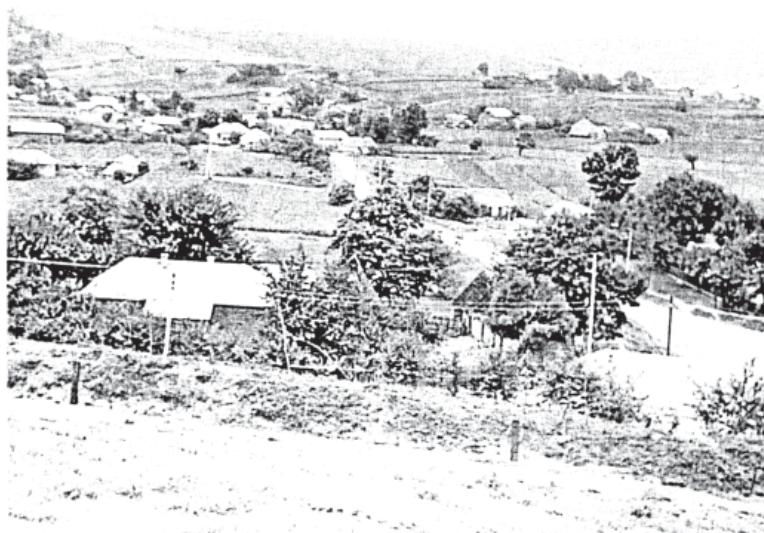
Подільська хата зберегла у своїй конструкції багато архаїзмів. Невипадково видатний російський археолог Городцов В.А. писав, що теперішні українські хати-мазанки — це тільки поліпшений варіант трипільської глиняної будівлі. Слов’яни принесли сюди дерев’яне будівництво. Воно було напівземлянкове — спочатку стовповодильоване, згодом — зрубне. Але вже в Київській Русі воно поступово починає поступатись місцевим традиціям, які пов’язувались з широким використанням у будівництві глини. Російський етнограф Бломквіст зазначає, що “в XIII ст. почався процес зворотного руху... від дерев’яної хати... до глиняної хати-мазанки, яка тут збереглася до наших днів”.

Для Поділля характерна видовжена форма хат, симетричність деталей, помітна у співвідношенні горизонтальної основи і краю стріхи з вертикалями стін, дверей, вікон. Фасади їх визначаються мальовничістю завдяки використанню кольору в оздобленні стін. Майже всюди подільські хати мають похилені до середини стіни, що надає їм міцності.

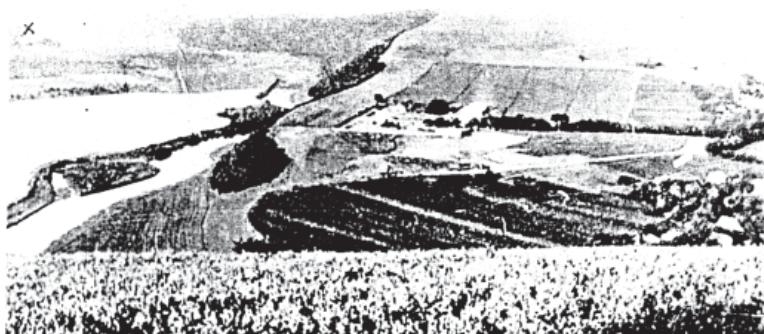
Багаті традиції Поділля також використанням місцевих будівельних матеріалів і технік. Цікавим є те, що для будівництва тут беруть матеріали, які є під руками. Це досить жирний, в’язкий волого-відпірний лесовидний суглинок (називають його тут “болотом”, “землею”, “глиною”), який береться всюди з місця будування хати. Використовується житня солома (вважають, що пшенична для цього не підходить, бо вона крихка і швидко трухляє), по-

*Красо́ України, Подолля!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало!*

Леся Українка

Вигляд на с. Біла Чортківського району

Вигляд на с. Більче Золоте Борщівського району

лова, лоза з річкових долин, камінь у місцях видобутку, іноді його й завозять. Для каркасу використовують дерево, переважно дуб. Стовпи каркасу давніше закопували глибоко в землю, в деяких місцях з корневищем для міцності. У верхній частині такі стовпи (сохи) мали розвилини, між які укладали платви, а на останні — крокви. Це також дуже давній конструктивний спосіб. Пізніше стовпи ставили на камінь.

Найдавніші хати на Поділлі були городжені лозою або грабовим хворостом і оброблені глиною, замішаною з полововою. Стіни закидають (“таскають”), щоби суміш ввійшла в усі щілини. Стелі також заплітали хворостом. Зафіковані такі будівлі в с. Зелений Гай, Блицанка Заліщицького району Тернопільської області.

Сліди сплетених з лози і обмазаних глиною житлових будинків були виявлені в пам'ятках Трипілля на Дніпрі й Дністрі (IV-ІІІ тис. до н.е.).

У XVIII — XIX ст. найчастіше для спорудження стін використовували вальки, які заготовляли з соломи і глини. Вальки робили різної форми. Розрізнялися: “галамуци”, в деяких місцях “глевки” (видовженої форми до 30 см довжиною), робили із мервистої соломи і глини “балабухи” (кулясті вальки довжиною до 15 см), “довгі вальки” (робили з соломи на всю довжину і глини).

Трудомісткі роботи при спорудженні хат виготовляли толокою. Багатші самі приносили солому, біднішим учасники толоки приносили свою солому. Вальки крутили жінки, а вкладали в стіну чоловіки. Закладати ним почали в покуті. У перші три вальки вкладали по одній монеті, щоб у хаті велися гроши.

Було відомо багато способів укладання вальків. Найчастіше використовуються довгі вальки, якими заплітали кілля в каркасах. Дубове кілля (в деяких місцях називали “стрихульцями”) ставили між стовпами основного каркасу від платви до землі. Верхні кінці кілля вставляли у спеціальні отвори в платві або прибивали. Нижні кінці ставили на камені. У західній частині Тернопільської області, частково Львівської для більшої міцності приблизно по середині їх висоти ставили ригелі й кілля. В такому випадку останні використовувалися короткі (від платви до ригеля, другі — від ригеля до землі).

Фрагмент огорожі на вулиці в с.Кайданів Бучацького району

У північних і центральних районах Тернопільщини відомим є закладення між кіллям короткими вальками “галамуцами” і “балабухами”. На поч. XIX ст. в місцевостях, де не було лісу, галамуци вкладали в стінах без кілля і навіть стовпів. Часто клали їх “в сосонку” (один ряд з нахилом вправо, другий — вліво). Це мало практичне значення: галамуци краще влягалися і ущільнювалися. Таким способом будуються й сьогодні житлові та господарські будинки в багатьох селах Поділля.

Окремий конструктивний тип становили безкаркасні стіни, заповнені змішаною з глиною соломою. Глину накладали вилами між опалубки з дощок до висоти 1 м, давали деякий час засохнути, а потім завергували в декілька прийомів. Досвідчені майстри не застосовували опалубок, а тільки після засихання обтісували нерівності сокирою.

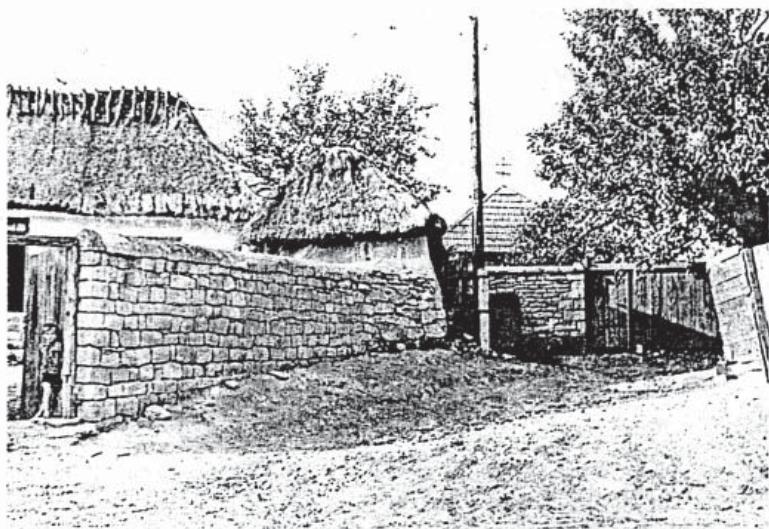
Зрідка зустрічаються на Поділлі хати, збудовані з сирцевої цегли. До глини додавали солом'яної січки або полови і виробляли цеглу в дерев'яних формах. Укладали її в стіни на глиняному розчині.

Хати з каменю (ватняку) — рідкісне явище, але господарських будівель багато. У Теребовлянському районі стіни в будинках споруджували також комбінованою технікою: низ — з каменю, верх — з вальків.

Подібні конструкції мали й стелі. Як правило, їх влаштовували на одному поздовжньому і двох-трьох поперечних сволоках. Сволоки найчастіше були відкритими, милися або малювалися темними фарбами. У центральних районах області на сволочки укладали жердки, на які клали вальки або глину, замітану з соломою. Складнішою була конструкція стелі “на стрихульцях”. У верхній частині поперечних сволок робили пази, в які закладали обмотані довгими вальками стрихульці (кілки).

У Заліщицькому районі побутували стелі, плетені з ліску. Зверху і знизу вони оброблялися глиною, змішаною з полововою.

Долівки (“землю”) робили також з вальків. Землю зрушували і лили воду, щоб добре розмокла, а потім вирівнювали. Коли вона висохла, накладали тісно короткі вальки — галамуци — і вбивали довбнею. Потім поверхню змащували жовтою глиною з полововою.

Огорожа на вулиці в с.Лисичники Заліщицького району

Для Західного Поділля характерне своєрідне влаштування комина ("капи"). Він розміщується над сіньми і має вигляд відкритого на всю ширину сіней конуса, який різко звужується доверху. Комин виплітали з ліску й обмазували глиною. На гребені даху над ними зводили невисокі дерев'яні двосхилі дашки, які захищали димоходи від опадів.

Зовні й всередині стіни вирівнювали глиною з половою і білили. Стіни ліпили всюди руками, тому форми були округлені. Зовні стіни на вуглах і під верхом оздоблювали пілястрами, на з'єднаннях яких іноді робили фігурні форми. У призбуцьких районах площини стін "гранкували", "тицькали". По вологій глиняній тиньки із застосуванням вална і піску на стінах видавлювали стертою березовою мітлою рівчаки, які ставали своєрідною декорацією. Великого значення надавали також малюванню стін. Для Поділля характерне підсилення основних площин, на яких знаходяться вікна і двері. Біленими при цьому залишаються пілястри.

При стіні перед хатою були призби, які робили з вальків або глини. Жінки їх любили і завжди підмальовували жовтою глиною.

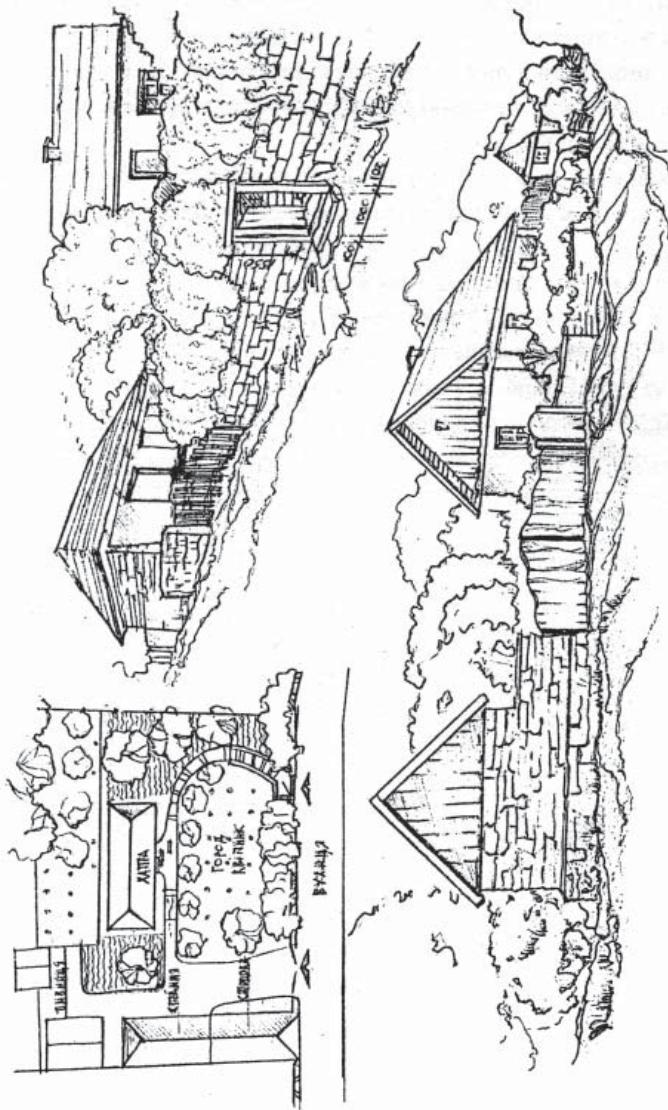
Покривали подільські хати соломою. Зовні вони мали мальовничі фасади завдяки симетричності форм, широко використованого кольору, пластичній обробки стін.

Панівним типом подільського житла в минулому була виїжена по формі хата з двома житловими приміщеннями, розділеними сіньми. Одні з них використовувались як кухня і житлова кімната, інші — як світлиця. Тут часто замість печі ставили грубку.

Всередині стіни подільських хат всюди побілені, знизу підведені жовтою глиною. У деяких місцевостях стіни і печі оздоблювали декоративним розписом. В інтер'єрі традиційної подільської хати виділяється розміщена в покуті скриня з плоским віком. Вона тут виконує функції столу. Лави ставили на закопаних в землю масивних "ковбіцях" або плитках каменю. Перед скринею завжди був ослін.

На мисниках у подільських хатах завжди було багато мальованої кераміки. Прикрашували хату і декоративні тканини. На

С.Устечко Заліщицького району

широкому ліжку, званому “постіллю” — подушки. Їх було дуже багато, бо кожна господиня гордилася ними і завжди хотіла, щоби їх бачили. У сільському дворі хата була основною будівлею, і вона займала в ньому показове місце.

Традиційна подільська садиба ділиться на дві частини: подвір'я, до складу якого входять хата, стайня, комора, шопа і гумно, столода, сіновал, кошниця. Найчастіше гумно виділялось від подвір'я високою огорожею з перелазом; її робили для того, щоб сюди не заходила худоба. Зі зникненням стодол за радянських часів цей поділ садиби нівелювався. Ними було виявлено тільки декілька випадків, в яких він не зберігся. До речі, зберігалась внутрішня огорожа. В давнину такий поділ двору був масово розповсюдженим.

Найбільш пошиrenoю на Поділлі можна вважати садибу, в якій хата знаходитьться в глибині, а господарські будинки розміщені по дві сторони. При наявності більшої кількості споруд садиба має замкнуту форму, при якій глухі стіни виходять назовні. У місцевостях, де багато каменю, значна частина господарських будівель, складених з цього матеріалу, поєднується з кам'яною огорожею. В цьому випадку садиба набуває фортечного характеру. З таких дворів зовні видно тільки дахи будівель.

Прикладом такого двору може служити забудова початку ХХ століття Юрія Курочки, що в селі Дарахів Теребовлянського району на Тернопільщині. Хата в цій садибі розташована в глибині, стодола і хліви — по боках, спереду — огорожа з каменю. Більшість будівель у дворі зведені з глиносолом'яних вальків, тільки хату і стодолу — з каменю.

Садиби втрачають замкнutyй і набувають відкритий характер, як згадано вище, на півночі Західного Поділля. На півдні, де рельєф має більш розчленований характер, розміщення будинків у садибі залежить від можливості їх розташування в рельєфі. Загальним правилом залишається намагання мати хату в глибині двору, господарські споруди по боках. Рельєф, тіснота садибної ділянки і мала кількість будинків впливають на позбавлення садиби характеру замкнutoсті й положення хати в глибині двору.

Важливою рисою подільської садиби, яка, можливо, встановлювалась з намагань до замкнutoсті, є поєднання під спільним дахом